

Исаков Б.Б

СОҢ-КӨЛ ЖАЙЛООСУНУН ИЗИЛДЕНИШИ

Исаков Б.Б.

ИССЛЕДОВАНИЕ ДОЛИНЫ СОҢ-КЁЛЬ

B.B. Isakov

RESEACH VALLEY SON-KEL

УДК: 908 (575.2)

Бул макала, Соң-Көл жайлоосунда бүгүнкү күнгө чейин жүргүзүлгөн изилдөөлөр боюнча маалымат берет жана ага кошуп, аталган жайлоодогу маданий эстеликтер, анда жашаган кишилер жана көл тууралуу айтылган сөздөрдү жана уламыштарды да кеңири камтыйт. Булар менен бирге акыркы жүз жылдыкта Соң-Көлгө орусия менен америкадан келип кеткен саякатчылар тууралуу кенен маалымат берет.

Негизги сөздөр: Соң-Көл тууралуу уламыш, Соң-Көлдөгү маданий эстеликтер, жайлоо.

В данной статье отражена история изучения этнографии населения Сон-Кёля, география растительного и животного мира русскими и американскими путешественниками и исследователями. Также в ней приведены сведения о культурных памятниках, народных легендах, связанных с этим местом.

Ключевые слова: легенда о Сон-Кёле, памятники культуры Сон-Кёля, летняя стоянка.

This article, gives detailed information on the research has done in Son Kol pastureland till nowadays. In addition it provides data about the legends, cultural monuments which were found in that pastoral landscape. As it is clearly shown from the article this place was one of the mostly-visited sites by foreign travellers like Russians and Americans.

Key words: legends on Son-Kol lake, cultural monuments Son-Kol, summer quarter.

Соң-Көл жайлоосун биринчи жолу көргөн кишиге, “адам буту көп баспаган” же “көздөн дайым далдоо турган бир укмуш жер экен” деген ой келсе керек. Бирок, Соң-Көлдө бизге чейин сансыз эл жашап өткөнү, бири кетсе ордуна башкасынын келип турганы тарыхый чындык. Бул тууралуу, башкаларды айтпасак да, 1996-1998 жылдары арасында белгилүү археолог Кубат Табалдиев жана түркиялык окумуштуу Рустем Бозем тарабынан Соң-Көлдө жүргүзгөн Соң-Көл өрөөнүндө археологиялык изилдөөлөр деген аталыштагы илимий археологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы так жана даана маалыматтарды берет. Атап айтканда, Соң-Көл бетиндеги Чоң Дөбө деп аталган дөбөлөр казылган учурда ал жерден мындан миң-эки миң жыл мурун жашап өткөн гун жана көктүрк доорлоруна таандык чопо идиштер, мал сөөктөрү табылган. Ал эми ошол эле Соң-Көл бетиндеги эл оозунда *Манастын Тулга Ташы* деп аталып келген таш эстеликтердин болсо *Эрте Сак дооруна* таандык экени аныкталган [1]. Өтө алыс барбай эле, жакынкы өтмүштү карай турган болсок,

Кыргыз тарыхында, *Казак кайың саап, Кыргыз Исар, Көлөпкө качканда* деп айтылып калган Калмак үстөмдүгү доору [2], Кыргызстандын географиялык жагдайына терең из калтырып кеткен. Ал доордо, Калмактар болжол менен жүз жылга чукул Кыргыз жеринде үстөмдүк кылып турушкан. Бүгүнкү күндөгү Кыргызстандын аймагында кездешкен Калмак Дөбө деп аталган дөбөлөр, Калмак Арык деген ат менен калган арыктар жана Калмак Ашуу деп аталган көптөгөн ашуулар (толугу менен калмактарга тийиштүү болбосо да) Калмактардын бул аймактарда жашап кеткенин көргүзүп турат. Жада калса Соң-Көл жайлоосунун бир чоң ашуусу да Калмак Ашуу деп аталат. Сыягы, мындан үч-төрт кылым мурунку калмактардын кыргыз жерлерин ээлеп алган болжолдуу жүз жылдык мезгил ичинде, калмактар башка аймактар сыяктуу эле Соң-Көл жайлоосун да жайыт катары колдонушкан болсо керек. Кийинчерээк чачылган Кыргыздар биригип, кол курап келип Калмактарды талкалашы жана “ашуу ашырып куушунан” улам, *калмак ашып кеткен ашуу* деген мааниде ашуулар эл оозунда калмактын атын алып калса керек.

Калмактар куулгандан кийин, Кокон бийлиги Кыргыз жергесине көз артып, XVIII. кылымдын экинчи жарымынан баштап кыргыздар жашаган жерлерде кокон чептери курулуп, Кыргыз уруулары кокон бийлигин тааный баштаган [3]. Кокон доору учурунда, Соң-Көлдүн колдонулушу туурасында жазылып калган маалымат жок бирок, Соң-Көлдөгү кыргыздар арасына Анжиян жана Наманган сыяктуу чоң шаарлардан *соодагер, молдо, сопу* жана *эшендердин* жайлоого келип турушканы чындык. Айрыкча кокондуктар тарабынан Куртка суусу боюнда Куртка чебинин курулушу да кокондуктардын Соң-Көлгө биртоп жакын келишкенинен [4], ал эми, эл арасында өзгөчө Соң-Көлгө жайлоого чыккандар арасында көлдүн пайда болушу тууралуу төмөндөгү уламыш, Кокондуктар менен Соң-Көл ортосундагы кыйыр да болсо байланыштын болгонунан кабар берет:

Илгери Тениртоого бир хан келип отурукташып, жергиликтүү элге оор салык салат. Кыз-келиндерин күч менен тартып алып ордого кызматка алат. Ошондо баатыр жигиттер чыгып, залым ханга каршы согушуп, жеңе алышпайт. Зулумдукка чыдабаган жергиликтүүлөр арасынан молдо, бакшы жана аяр-

лар чогулуп дуба окуганда, жер өтө катуу титиреп, зулум хан ордосу жана аскерлери менен жер алдына түшүп кетип, ордуна тунук бир көл пайда болот. Ошол күндөн бери Соң-Көл, хандын зулумдугунан жабыр тарткан элдин, кыз-келиндердин көз жашынан пайда болгон көл деп айтылып калат [5].

Аталган уламыш, калктын эс-тутумунда терең из калтырган бир окуя менен байланышып турганында калет жок. Тактап айтканда, уламыштагы *“Тенир-тоого бир хан келип отурукташып”* дегени, болжолдуу Кокон бийлигинин кыргыз жеринде орношу, *“жергиликтүү элге оор салык салат”* дегени, элди оор салыктар жана сулуу кыз-келиндерди ордого кызматчы кылып кыйнап алып кетиши ал эми, *“баатыр жигиттер чыгып, залым ханга каршы согушуп”* деген жери, Ак Талаадан Атантай жана Тайлак сыяктуу баатырлар чыгып, кокондуктарга каршы согушкандары менен үндөшүп турат. Бул учур, убакыттын өтүшү жана уламыштын ооздон оозго айтылып келиши арылуу элдин эс-тутумунда сакталып кийинчирээк уламыш көлдүн пайда болушу менен байланыштырылып айтылып калган болсо керек.

Кокон бийлигинен кийин, чөлкөмгө Орус бийлиги келген, бирок Орустар жайык же түздүккө көбүрөөк ыктагандыктан, Соң-Көл сыяктуу алыскы жайлоолорго кызыккан эмес. Бирок, орустар Соң көлгө жаша үчүн барышпаса да, алардын келиши менен, Соң-Көл тууралуу изилдөөлөр акырындап башталган, учур учуру менен чет элдик көптөгөн орус, америкалык, европалык ж.б. саякатчылар келип көрүп, китептеринде Соң-Көл тууралуу жазып кетишкен. Мисалы, 1867-жылы орус саякатчысы Ф.Р. Остен Сакен баштаган илимий изилдөө экспедициясы, Кашкарга бара жатып, Соң-Көл өрөөнүнөн өткөн. Экспедиция, Соң-Көлгө Жумгал тараптагы Кызарт ашуусу аркылуу кирип, көл жээгинде бир түнөп, эртеси Ак Талаа тарапка бет алып, Молдо Ашуу деп аталган ашууну ашып Кашкарга кетишкен. Остен Сакендин өз эмгегинде *“Август айында биз Кашкардан кайтканда Соң-Көлдөн өттүк. Көлдүн жээгинде эсепсиз көчмөн кыргыз айылдары бар экен. Алар, биздин экспедициянын башчысын өтө сый мамиле менен тосуп алышты, ат чаап байге уюштурушту. Мен Кыргыз жеринин эч бир жеринде мындай байлык жана тоочулук мекендеген жерди, айрыкча күн нуруна чагылышып көзгө кооз көрүнгөн көп сандаган ак бозүйлөрдү көргөн эмесмин”* – деп жазат [6].

1879-жылы окумуштуу А. Фетисов, Соң-Көлдөгү археологиялык эстеликтер жана тоо-таштагы сүрөттөрдүн географиялык абалы туурасында маалыматтарды чогулткан. Бирок ал чогулткан маалыматтарды кийин гана Д. Иванов жарыялаган. Ивановдон башка, өрөөндөгү географиялык абал тууралуу кенен маалыматты Н. Сорокин берет. Орус саякатчысы жана ботаниги Н. Сорокин, Борбор Азиянын өсүм-

дук түрлөрүн жана байлыгын изилдөө максатында азыркы Кыргызстандын аймагына 1884-жылы келген кезде, 5-август күнү Соң-Көлдө бир күн өткөрөт жана бул кыска убакыт ичинде көлдү айланып, көлгө куюган суулардын аттарынын тизмесин берип картасын чийип көргөзөт. Айрыкча, көлдүн жээгин кыдырып жүрүп *Тулпар Таш* деп аталган бир жердеги таштын үстүндөгү бир аттын таманынын изин көргөнүн жана ал тууралуу кыргыздардан сураганда Соң-Көлдө илгери өтө узун бойлуу кишилердин жашап өткөнү тууралуу уламыш айтып беришкенин баяндайт [7]. Ошол эле Тулпар Таш деген жерде, 1916-жылы Орус геологиялык комитетинин чечими менен кыргыз жергесине келген Д. Мушкетов, Соң-Көлгө, Кара Кече ашуусу аркылуу кирип, 26-июнда изилдөө иштери менен келип конуп кеткен [8].

Соң-Көл тууралуу өзгөчө маалымат, 1903-жылы чакан топ менен Кыргыз жергесине келип, Соң-Көлдүн Чоң Таш деп аталган жеринде жашаган Көбөгөн (Шыгай уулу) аттуу бир бийдин үйүндө конок болгон америкалык географ Рафаель Пампеллинин эмгегинде кездешет. Англис тилинде жазылган жана эки томдон турган бул эмгектен төмөндө көргөзүлгөн ошол эле Чоң Таштагы кыргыз бийи Көбөгөн Шыгай уулунун кошуналары менен түшкөн сүрөтү бар:

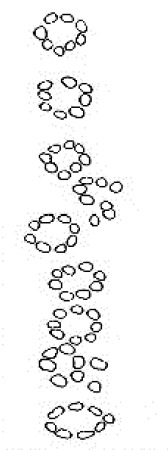

Алай, Ош тараптын баарын кыдырып келген Пампелли, Соң-Көлгө келген учурунда жергиликтүү элден сураштырып, ошол жердеги тарыхый эстеликтерди да сүрөткө тартып китебине жайгаштырган. Атап айтканда, *Манастын тулга ташы* же илимий тилде *Сегиз Таш эстеликтери* деп аталган таш эстеликтердин фигурасын чийип, аны менен бирге Соң-Көлдөгү археологиялык илктөөлөр жөнүндөгү ой-пикирлерин билдирип да кеткени кызыкты туудурат [9].

Сүрөт 1:

Таштулгалардын азыркы көрүнүшү
(тарткан Б. Исаков)

Сүрөт 2: Таш тулгалар

(Рафаел Пампелли түшүргөн форма)

Ф. Фиельструп аттуу орус этнографы 1924-25-жылдары Кыргызстандын ичинде Соң-Көлдөгү көчмөндөрдүн каада-салттарын, кийим-кечелерин, тамак-аштарын жазып, маалымат чогултуп *Из обрядовой жизни киргизов в начале XX. века* деген эмгегинде кенен жазып кеткен. Айрыкча, эмгегинде ошол эле этнографиялык маалыматтарды жалпы эле Борбордук Азия жана Кавказ элдериндеги окшоштуктар менен салыштырган [10].

Совет бийлигин орношунан кийин, Соң-Көлдө жүргүзүлгөн изилдөөлөр Совет бийлигинин колдоосу менен ишке аша баштайт. Буга 1953-ж. Акмат Кибиров жетектеген Кыргыз археологиялык-этнографиялык экспедициясы, 1960-1962-жылдары окумуштуу Я.Р. Шер жетектеген КР ССР Илимдер Академиясы жана СССР Илимдер Академиясынын Тарых Институту Ленинград Бөлүмү менен биргелдикте чалгындоо иштери жакшы мисал. Р. Шер жетектеген изилдөөдө, Соң-Көлдө 11 даана *балбал* таш жана *бугуташ* деп аталган эстеликтер, көрүстөн менен тоо-таштарда чагылдырылган сүрөттөр табылган. 1985-жылдагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин Археология жана Этнология бөлүмүнүн окутуу-

чулары С. Аттокуров, М. Федоров, М. Москалев жана алардын студенттеринин Соң Көлдөгү чакан экскурсиясы учурунда болсо, Усупбек, Кара Кыя, Жаман Эчки сыяктуу жерлердеги көрүстөндөр табылган.

Ошол эле 1980-жылдарда Соң-Көлгө кыш айларында, аймак толук кар астында жаткан кезде да бир канча илимий экспедициялар келип кеткен. Буга Б. Резниковдун *На Сон-куле* деген ат менен басылып чыккан геофизикалык изилдөөсү, КирГУнун III-курсунун студенти Н. Киашконун *В котловине Сон-Куль* деген аталыштагы зоологиялык чакан макаласы, Е. Максимовдун *Ледниковая эволюция озера Сонкель* аттуу эмгеги [11] жана инженер-геолог А. Ермоловдун жетекчилигиндеги иш-чараларды белгилеп айтса болот. Мисалга, А. Ермоловдун жетекчилигиндеги илимий топ, кыш айларында Соң Көлдө он күндөн ашык түнөп, Соң-Көлдөгү температуралык жалпы абалды изилдеп, кышкысын күн жылуу кезде Соң-Көлдөгү күндүзгү эң жылуу температуранын - 46 болоорун жана Соң Көл көлүнүн бир метрден ашык тоңоорун белгилешкен [12].

Эми, Союз доорун бүтүрүп, постсоветтик доорго же Кыргызстан эгемендигин алгандан кийинки жаңы доордогу Соң-Көл боюнча изилдөөлөргө келе турган болсок, алардын саны кыйла аз. Буга эң алгач 1996-1998-жылдары арасында белгилүү археолог Кубат Табалдиев жана түркиялык окумуштуу Рустем Боземдин, *Түрк Тарых Коомунун* каржылоосу менен Соң-Көлдө жүргүзгөн *Соң-Көл өрөөнүндө археологиялык изилдөөлөр* деп аталган илимий археологиялык изилдөөлөрүн мисал катары бере алабыз. Бул изилдөөдө, Соң Көл бетиндеги, Чоң Дөбө, Чалчы Булак жана Бала Бейит деп аталган жерлерде казуу иштери жүргүзүлүп, ал жерлерден чопо идиштер, койдун сөөктөрү табылган жана ал жерлердин ак сөөк тукумундагы кишилерге таандык экенин ырас-талган.

Геологдор К Осмонбетов жана Т. Токтокожоева тарабынан жазылган *Керемет көл* аттуу макала да Соң-Көл тууралуу жазылган кызыктуу эмгектин бири. Аталган эмгекте, Соң-Көлдүн географиялык жайгашуу ареалы, көлдүн өсүмдүктөрү жана жаныбарлары сыяктуу көптөгөн маселелер тарыхый маалыматтар менен ширелиштирилип учкай каралып өткөн [13].

Эгемендик жылдарындагы Соң-Көл тууралуу дагы бир көлөмдүү иликтөөгө автордун *Соң-Көлдөгү жайлоо турмушу* деп аталган социалдык антропология багытындагы кандидаттык илимий ишин да мисал кылууга болот [14]. Бул туурасына кененирээк маалыматка токтоло турган болсок, автор бул эмгегин бүгүнкү күндө элден мал алып, Соң-Көл жайлоосуна чыккан *бадачылар* арасында изилдөө жүргүзүп, оозеки маалыматтарды топтоп жана аларды тарыхый-этнографиялык маалыматтар менен салыштырып жазган. Алсак, 2008-жылдан баштап, жыл сайын жайкы эс алуу учурунда Соң-Көл жайлоосуна барып, Ак Талаа районуна караштуу Куртка, Жогорку май

Тоголок Молдо айылдарынан келген бадачы-чабандар менен жумалап бирге жашап, алардын турмуш-тиричилигин сурамжылаган жана байкоо жүргүзгөн. Мисалы, 2009-жылдын август айында Соң-Көл жайлоосунда жыйырма сегиз күн бою Жогорку май айылынан келген чабан Маты уулу Кылычбек менен чогуу туруп, ал чабандын азыркы учурдагы мал багуу ыкмаларын, малды дарылоо, жайытка алып чыгуу, жайыттардын колдонуу, үйбүлө мүчөлөрүнүн бир күндүк турмушу жана үй жумуштарынын бөлүштүрүлүшү, кошуналык-туугандык мамилелер сыяктуу өтө ар түрдүү темалар боюнча социалдык антропологиялык ыкмалар аркылуу маалымат топтогон.

Бул байкоо жүргүзүүлөрдүн жүрүшүндө Кылычбектин жанында аны менен бирге Соң-Көлгө Жогорку Май айылынан келген Исмаил уулу Улан, Калмак уулу Жыргалбек жана Майлыбаш уулу Дүйшөн аттуу коңшуларынын турмуш-тиричилиги астыртан байкоого алынып, өзгөчөбээ саамай, торпок жана козулардын көгөндөлүшү жана алардын кичинекей балдар тарабынан кайтарууга алынышы, эркектердин чогулуп кымыз ичүүлөрү сыяктуу күнүмдүк турмуш агымына байланыштуу салттуу иш-аракеттер иликтенген жана өзгөрбөй мурдагыдай сакталып калганы байкалган. Мисалы Куртка айылынан тургуну Бейшеналы уулу Зарылбек аттуу аксакал киши менен баарлашуу учурунда, илгери бала кезде Соң-Көл жайлоосуна келген малчылар айыл-айыл болуп биригип конуп, бириккендер жай бою койлорун кошуп жана бир жумалап “кезектеше кайтаруу ыкмасы”, бүгүнкү күндөгү Соң-Көлдөгү кээбир малы аз бадачылар арасында да бар экендиги көңүлдү бурду. Бул өтө маанилүү же турмуш-тиричиликке керектүү ыкма. Себеби, малы азыраак төрт-беш бадачы бир айыл болуп конуп, малын кошуп, кезектеше бир жумалап кайтарышкан учурда, бош боло калган берки бадачылар ошол учурда айылга барып чөп чабык, сугат иштерин бүтүрүп келишет.

Бирок, салттуу мал багуу канчалык сакталып калды десек да, эгемендик жылдарында башталган базар мамилеси, ошол эле Соң-Көл жайлоосундагы чабандар арасына да терең кирген. Бадачылар, Союз учурундагыдай тууган-уругу менен тааныштарынын малын колхоздун малына кошуп бекер кайтарбайт. Азыр, тууган да болсо ар бири менен кагаз жүзүндө кол коюшуп келишим түзүп, бакканы үчүн акы алат, ар бир майда жандык менен бодо малдын айлык багуу баасы бычылат, керек болсо кээбир чабандар, мал ээсинин “алмаштырып жибердин” деген араздашуусун алдына алуу максатында ар бир малдын өзгөчөлүгүн (төшү ак кара кой, кулагы шара тилик, ж. б.) бирден жазып алат жана күзүндө ошол кагаз боюнча ар бир малды санап, мал ээсине өткөрүп беришет. Элдин малын алыпжайлоого бадачы болуп

чыгуу азыр айыл жеринде кирешелүү иш. Бир бадачы болжолдуу 500-600 баш майда жандык (кой эчки) 30-40 бодо мал жана ошол эле сандагы жылкы менен чыгат жана, жай бою ар бир кайтарга малы үчүн ай сайын акысын алат. Айрыкча, жылкынын сүтүн накталай же кымыз кылып келген кеткенге соодалайт, уйларын саап кышкыга каймак майын чогултуп алат. Ошол себептен, базар экономикасы кеңири жайылып турган азыркы шартта, жайлоо жери кайсы бир чабан үчүн эс алуужайы болсо, кайсы бири үчүн киреше булагы катары кызмат кылган жер.

Литература:

1. Табалдиев К.- Бозем, Р. Археологические исследования в Сонкельской долине, (Материалы киргизско-турецкой совместной археологической экспедиции 1996-1998 гг), Анкара–Бишкек 2004.
2. Saparaliyev, D. *Kırgızlar ile Orta Asya Halklarının Birlikte Cungar Hanlığının İstilalarına Karşı Verdikleri Mücadeleler (XVII yüzyıldan XVIII yüzyıla kadar)*//Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: VI/1, Yaz 2006, Bornova– İzmir, ss. 209-220.
3. Табалдиев, К. “Основные этапы распространения исламской религии на территории Кыргызстана (По данным погребальных памятников)”, Диалог цивилизаций на великом шелковом пути “Центральная Азия : Вчера, Сегодня, Завтра” Бишкек 2002, б. 245.
4. Валиханов, Ч. “Записки о киргизах”, Собрание сочинений в 5 томах, II, Алматы 1985, б. 44.
5. Усупбекова, К. Соңкөл кыздардын көз жашынан жаралганбы? Суперинфо гезити, 15-21 август, 2008, 6-бет; Соң-Көл көлүнүн астында илгери бир бай шаар болгон тууралуу да кээбир уламыштар айтылып калган (Ю. Промптов, На берегах Сонкёля, Вокруг Света, 1954, 7- июль.)
6. *Остен-Сакен. Ф.Р. Поездка в Занарынский край, летом 1867 года*», Изветия русс. Геогр. общ-ва. Санкт Петербург 1869, с. 135.
7. Сорокин Н. Н. Путешествие по русскому Тянь-Шаню в 1884 г., Изветия русс. Геогр. общ-ва.- Санкт Петербург 1886, с. 123.
8. Мушкетов, Д. Поездка в Нарынский край и в Кашгарии, Петроград 1918, сс. 1-29.
9. [Pumpelly, R.](#) Explorations in Turkestan, with an account of the basin of eastern Persia and Sistan. Expedition of 1903, under the Direction of Raphael Pumpelly, Washington, 1905, p. 114.
10. Фиельструп, Ф. Из обрядовой жизни киргизов начала XX. века, Москва 2002.
11. Максимов, Е. Ледниковая эволюция озера Сонкель, Известия Всесоюзного Географического Общества, 1980.
12. Ермолов, А. На спящем озере, Советская Киргизия, 6-Май, 1980, 8-бет.
13. Осмонбетов К жана Т. Токтокожоева, Керемет Соң-Көл, Социальные и гуманитарные науки, 1-2, 2007.
14. Исаков. Б. Соң Көлдөгү жайлоо турмушу, (жакталган кандидаттык диссертация), Тарых бөлүмү, Коомдук илимдер институту, Кыргыз-Түрк “Манас” Университети, 10-июнь, 2011-ж.

Рецензент: д.филос.н., профессор Исаев К.И.